

ԽՍՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ

«Բ վերայ Ազոյն եւ Էջմիածնի ամենայն
ազգի հաւոյց կապեալ կայ»:

Մայր Աթոռոյ Կիլիկիայէն վերստին Ս. Էջմիածին փոխադրուելու 500 ամեակի շուրջ, ամիսներ առաջ Սիոն Խմբագրականով մը եւ յօդուածաշարքով մը, ընդհանուր կերպով անդրադարձաւ Էջմիածնի կատարած դերին անցնող հինգհարիւրամեակի ընթացքին, մեր Եկեղեցիին եւ ազգային կեանքին մէջ: Այդ դէպքին եւ զապափարին նուիրուած այս բացառիկ թիւով՝ պիտի ջանանք աւելի ընդարձակ իմաստով մը արժեւորել Էջմիածնի կրօնական, քաղաքական եւ մշակութային դերը մեր պատմութեան ընթացքին:

Եկեղեցին առաջին օրէն զերազանց նշանակութիւն մը ունեցաւ մեր ազգային կեանքին համար: Հայ ժողովուրդը քրիստոնէական դաստիարակութեամբ նոր ձուլում եւ կաթմակերպութիւն պիտի ստանար, արուեստի, մտածողութեան եւ բարոյական բարձր գիտակացութեան ինքնատիպ ստեղծգործութիւններով փառազարդելով իր դարերը: Ան՝ բարձր նպատակի մը պատրաստուեցաւ եւ վսեմ անձնագոհութեամբ կրեց իր կոչումին խաչը, որ թէեւ դարերով արիւնեց իր ցաւատանջ կուրծքը, սակայն լոյս ճաճանչներով պսակեց իր մարտիրոսի գլուխը: Ամէնէն առաջ Լուսաւորչի սերունդը որ այնքան պանծալի եւ ազգանուէր դէմքեր տուաւ, ինքզինքը զոհեց Հայ Եկեղեցիին եւ ազգին, լուսաւորելով եւ դաստիարակելով ժողովուրդը, եւ առաջնորդելով զայն իր ճակատագրին:

Հայուն ինքնութիւնը իր Եկեղեցիով կ'արտայայտուէր: Հայ ճարտարապետութիւնը, հայ քնարը, հայ երաժշտութիւնը իրենց ազնուագոյն տարրերով ծնունդ են այդ ոգիին: Հայ կեանքին սիրտը եղած է ան, կեդրոնը հայ քաղաքակրթութեան եւ համադրութիւնը իր բոլոր բարձր արտայայտութիւններուն, որ դարերով տիրաբար վարած է ազգային գոյութեան նաւը մեր կեանքի ամենի յորձանքներուն մէջէն:

Պատմական ստուգութիւն մըն է թէ Հայ Եկեղեցին, մասամբ հին ժամանակներու մտայնութենէն ազդուած եւ մասամբ օտարազգային տարածքներէ հարկադրուած, մեր իրականութեան մէջ երկար դարեր կատարեց պաշտօն մը, որ, եթէ ամբողջապէս չէր հաշտուեր իր կրօնական նկարագրին, ասկայն պարագաներու կիզիչ հարկադրանքին տակ, դարեր վարեց իր ժողովուրդի ճակատագիրը մեր քաղաքական կեանքի վերջին եղերական ժողովուն, այսինքն Ռուբինեանց շիշումէն վերջ մանաւանդ՝ Ան կատարեց այդ պաշտօնը, որքան բնագահան հարկադրանքով մը: Նոյնքան նաեւ բարոյական պատասխանատուութեան մը խորունկ եւ պայծառ զգացումով, պարտականութեան մը լեցունկ գի-

ԽՍԻՆԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ

«Բ վերայ Աշոյն եւ Էջմիածնի ամենայն
ազգի հաօյց կապեալ կայ»:

Մայր Աթոռոյ Կիլիկիայէն վերստին Ս. Էջմիածին փոխադրուելու 500 ամեակի շուրջ, ամիսներ առաջ Սիոն Խմբագրականով մը եւ յօդուածաշարքով մը, ընդհանուր կերպով անդրադարձաւ Էջմիածնի կատարած դերին անցնող հինգհարիւրամեակի ընթացքին, մեր Եկեղեցիին եւ ազգային կեանքին մէջ: Այդ դէպքին եւ զապափարին նուիրուած այս բացառիկ թիւով՝ պիտի ջանանք աւելի ընդարձակ իմաստով մը արժեւորել Էջմիածնի կրօնական, քաղաքական եւ մշակութային դերը մեր պատմութեան ընթացքին:

Եկեղեցին առաջին օրէն զերազանց նշանակութիւն մը ունեցաւ մեր ազգային կեանքին համար: Հայ ժողովուրդը քրիստոնէական դաստիարակութեամբ նոր ձուլում եւ կաթմակերպութիւն պիտի ստանար, արուեստի, մտածողութեան եւ բարոյական բարձր գիտակացութեան ինքնատիպ ստեղծգործութիւններով փառազարդելով իր դարերը: Ան՝ բարձր նպատակի մը պատրաստուեցաւ եւ վսեմ անձնագոհութեամբ կրեց իր կոչումին խաչը, որ թէեւ դարերով արիւնեց իր ցաւատանջ կուրծքը, սակայն լոյս ճաճանչներով պսակեց իր մարտիրոսի գլուխը: Ամէնէն առաջ Լուսաւորչի սերունդը որ այնքան պանծալի եւ ազգանուէր դէմքեր տուաւ, ինքզինքը զոհեց Հայ Եկեղեցիին եւ ազգին, լուսաւորելով եւ դաստիարակելով ժողովուրդը, եւ առաջնորդելով զայն իր ճակատագրին:

Հայուն ինքնութիւնը իր Եկեղեցիով կ'արտայայտուի: Հայ ճարտարապետութիւնը, հայ քնարը, հայ երաժշտութիւնը իրենց ազնուագոյն տարրերով ծնունդ են այդ ոգիին: Հայ կեանքին սիրտը եղած է ան, կեդրոնը հայ քաղաքակրթութեան եւ համագործութիւնը իր բոլոր բարձր արտայայտութիւններուն, որ դարերով տիրաբար վարած է ազգային գոյութեան նաւը մեր կեանքի ամենի յորձանքներուն մէջէն:

Պատմական ստուգութիւն մըն է թէ Հայ Եկեղեցին, մասամբ հին ժամանակներու մտայնութենէն ազդուած եւ մասամբ օտարազգային տարածքներէ հարկադրուած, մեր իրականութեան մէջ երկար դարեր կատարեց պաշտօն մը, որ, եթէ ամբողջապէս չէր հաշտուեր իր կրօնական նկարագրին, ասկայն պարագաներու կիզիչ հարկադրանքին տակ, դարեր վարեց իր ժողովուրդի ճակատագիրը մեր քաղաքական կեանքի վերջին եղբրական ժողովուն, այսինքն Ռուբինեանց շիշումէն վերջ մանաւանդ՝ Ան կատարեց այդ պաշտօնը, որքան բնագահան հարկադրանքով մը: Նոյնքան նաեւ բարոյական պատասխանատուութեան մը խորունկ եւ պայծառ զգացումով, պարտականութեան մը լեցունկ գի-

տակցութեամբ, նուիրումի և նահատակութեան այնպիսի հոգիով մը, որ ազգին կեանքին անկորուստ պահպանման հզօրագոյն երաշխիքը պիտի ըլլար:

Պատմութեան և բանականութեան դէմ պիտի մեղանշէինք պարզապէս, եթէ չկարենայինք ըմբռնել թէ հայութիւնը իր գոյութեանը համար որչափ ինչ կը պարտի Հայաստանեայց եկեղեցիին:

Ի գուր չէ որ մենք մեր եկեղեցին կոչած ենք ազգային եկեղեցի, վասն զի ան կենդանի այն զործարանաւորութիւնն է եղած որ ունի ուրիշ հաստատութենէ աւելի կրնայ խորրդանշել ինչ որ, իբր ոգի, իբր ձգտում և իբր նկարագիր, ամէնէն աւելի ազգային եղած է և է Հայութեան կեանքին մէջ:

Ազգային մտատիպար, ազգային բարք և սովորութիւններ, ազգային լեզու և զբաղանդութիւն, ազգային կեանքի իմացական ու բարոյական ներգործութիւններ, ազգային միտք և արուեստ: Կրօնի զգացումն ու ազգութեան զաղափարը՝ փոխադարձաբար զիրար ամրապնդող և իրարու հետ շաղահիւստած՝ բարոյական զոյգ ուժերն եղած են մեր դարաւոր կեանքի իրականութեան մէջ, Բրիտանիական թուականին առաջին դարէն սկսեալ:

Արժանի է դիտել թէ մեր եկեղեցւոյ ներքին կեանքին մէջ ամէնէն աւելի զործունեայ գեր կատարող հոգեւորականները նոյն ատեն ամէնէն ակնաւոր ազգային գործիչներն են եղած. Լուսաւորիչ, Սահակ, Մեսրոպ, Գիւտ, Մանդակունի, Օձնեցի, Սիւնեաց դպրոցի նախագոյն վարդապետները, և յետոյ Վկայասէր, Շնորհալի, Գրիգորիսեանք, Տաթեւացի՝ իր ամբողջ բանակովը, Էջմիածնի վերջնական վերածնութենէն վերջ երեւցող մեծագոյն դէմքերը, Մովսէս Տաթեւացի, Սիմէոն Երեւանցին, Ներսէս Աշտարակեցին, մինչև Վարժապետեան և Խրիմեան, և ուրիշներ, ամէնքն ալ, որքան հաւատքի ախոյեաններն ունեցան նաև ազգային մտատիպարի դրօշակիրներ եղած են նոյն ատեն, իրենց անձին վրայ ցրլացնելով ազգին և եկեղեցիին անրաժանելիութեան սկզբունքը:

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնը ամբողջացուցիչ մասն է մեր ազգային մաքառման և կեանքին: Հայաստանեայց եկեղեցին ուշագրտւ է նախ իր ներքին զործունէութեամբ, կռուան հանդիսանալով իր և իր հօտին ինքնազիտակցութեան և ինքնուրոյնութեան՝ և շնչաւորելով իր ստեղծած կեանքը ամէն օր ապրող ուժերով, յետոյ յարգարելով իր արտաքին ճակատը ընդդէմ Բիւզանդիոնի և Հռոմի:

Սակայն 451-ի պատերազմէն վերջ՝ հայեր իրենց ազգին և եկեղեցիին գոյութեան նուիրական դատին համար միակ մնացին և միայնակ կռուեցան, ինքնապաշտպանութեան դժուարին փորձերը ներքին զօրաւորագոյն կեդրոնացման մը յեղափոխութիւնը յառաջ բերին, այլևս դաւանաբանական կռիւ չէր կենսական խնդիրը զոր յարուցանել սովոր էր միշտ յունական նրբախոհ միտքը, այլ ազգային և զուտ քրիստոնէական նպատակի մը շուրջ կը յառէին ամէն հայեցի աչքեր: Այնուհետեւ ոչ միայն ժամանակէ մը չգնաց վարդապետական նորամուտ բացառութեանց ետեւէն, այլ մանաւանդ փակեց իր դուռները ամէն ոտնձգութեանց առջեւ:

Սակայն դժբախտաբար սպառնալից էր քաղաքական կեանքի մթնոլորտը, և կարելիութիւն չկար որ անձնուրացութեան զոհերով միայն ապրած այդ ժողովուրդը հանգիստ պատառ մը ծամէր:

տակցութեամբ, նուիրումի և նահատակութեան այնպիսի հոգիով մը, որ ազգին կեանքին անկորուստ պահպանման հզօրագոյն երաշխիքը պիտի ըլլար:

Պատմութեան և բանականութեան դէմ պիտի մեղանշէինք պարզապէս, եթէ չկարենայինք ըմբռնել թէ հայութիւնը իր գոյութեանը համար որչափ ինչ կը պարտի Հայաստանեայց եկեղեցիին:

Ի գուր չէ որ մենք մեր եկեղեցին կոչած ենք ազգային եկեղեցի, վասն զի ան կենդանի այն զործարանաւորութիւնն է եղած որ ունի ուրիշ հաստատութենէ աւելի կրնայ խորհրդանշել ինչ որ, իբր ոգի, իբր ձգտում և իբր նկարագիր, ամէնէն աւելի ազգային եղած է և է Հայութեան կեանքին մէջ:

Ազգային մտատիպար, ազգային բարք և սովորութիւններ, ազգային լեզու և զբաղանդութիւն, ազգային կեանքի իմացական ու բարոյական ներգործութիւններ, ազգային միտք և արուեստ: Կրօնի զգացումն ու ազգութեան զաղափարը՝ փոխադարձաբար զիրար ամրապնդող և իրարու հետ շաղահիւստած՝ բարոյական զոյգ ուժերն եղած են մեր դարաւոր կեանքի իրականութեան մէջ, Բրիտանիական թուականին առաջին դարէն սկսեալ:

Արժանի է դիտել թէ մեր եկեղեցւոյ ներքին կեանքին մէջ ամէնէն աւելի զործունեայ գեր կատարող հոգեւորականները նոյն ատեն ամէնէն ակնաւոր ազգային գործիչներն են եղած. Լուսաւորիչ, Սահակ, Մեսրոպ, Գիւտ, Մանդակունի, Օձնեցի, Սիւնեաց դպրոցի նախագոյն վարդապետները, և յետոյ Վկայասէր, Շնորհալի, Գրիգորիսեանք, Տաթեւացի՝ իր ամբողջ բանակովը, Էջմիածնի վերջնական վերածնութենէն վերջ երեւցող մեծագոյն դէմքերը, Մովսէս Տաթեւացի, Սիմէոն Երեւանցին, Ներսէս Աշտարակեցին, մինչև Վարժապետեան և Խրիմեան, և ուրիշներ, ամէնքն ալ, որքան հաւատքի ախոյեաններն ունեցան նաև ազգային մտատիպարի դրօշակիրներ եղած են նոյն ատեն, իրենց անձին վրայ ցրլացնելով ազգին և եկեղեցիին անրաժանելիութեան սկզբունքը:

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնը ամբողջացուցիչ մասն է մեր ազգային մաքառման և կեանքին: Հայաստանեայց եկեղեցին ուշագրաւ է նախ իր ներքին զործունէութեամբ, կռուան հանդիսանալով իր և իր հօտին ինքնազիտակցութեան և ինքնուրոյնութեան՝ և շնչաւորելով իր ստեղծած կեանքը ամէն օր ապրող ուժերով, յետոյ յարգարելով իր արտաքին ճակատը ընդդէմ Բիւզանդիոնի և Հռոմի:

Սակայն 451-ի պատերազմէն վերջ՝ հայեր իրենց ազգին և եկեղեցիին գոյութեան նուիրական դատին համար միևնաճի մնացին և միայնակ կռուեցան, ինքնապաշտպանութեան դժուարին փորձերը ներքին զօրաւորագոյն կեդրոնացման մը յեղափոխութիւնը յառաջ բերին, այլևս դաւանաբանական կռիւ չէր կենսական խնդիրը զոր յարուցանել սովոր էր միշտ յունական նրբախոհ միտքը, այլ ազգային և զուտ քրիստոնէական նպատակի մը շուրջ կը յառէին ամէն հայեցի աչքեր: Այնուհետեւ ոչ միայն ժամանակէ մը չգնաց վարդապետական նորամուտ բացառութեանց ետեւէն, այլ մանաւանդ փակեց իր դուռները ամէն ոտնձգութեանց առջեւ:

Սակայն դժբախտաբար սպառնալից էր քաղաքական կեանքի մթնոլորտը, և կարելիութիւն չկար որ անձնուրացութեան զոհերով միայն ապրած այդ ժողովուրդը հանգիստ պատառ մը ծամէր:

Իրերու այս վիճակը ծնունդ պիտի տար քաղաքական փոքրիկ կուսակցութեան մը, որ իր ձգտումները պիտի համեմէր նաեւ բարեպաշտութեան ազով, ու մերթ կաթողիկոսի մը՝ մերթ ժողովակի մը և մերթ արտաքնայարդար ռաւութեան մը տակ, պիտի ջանար հաշտ կենալ հասարակաց զգացուած փափաքին, մինչդեռ ազգին մեծագոյն մասը ազգային եկեղեցական գաղափարի յարած կը մնար՝ և իբրեւ հակազդեցիկ ոյժ կը ջանար միշտ ծայրատել ընդհանուր ազգին բաղձանքը չեղող այդ ձգտումները։ Հարկ չկայ մի առ մի յիշատակել այն բոլոր անցքերը որոնք տեղի ունեցած են մեր և Յունաց և Հռովմէացւոց միջև, Քաղկեդոնի ժողովէն (451) մինչև Փլորենտեան ժողովը (1438), Մէլ կողմէն նիւթական բարօրութեան խոստումը և միւս կողմէն քաղաքական փորձութեանց վերահաս վտանգները յաջողեցան, առաւել կամ նուազ, դարձնել ուսանց աչքերը դէպի արեւմուտք։ Բայց այս զարմանալի բան չէ, վասն զի մեր մէջ Սոոյ (1307) և Ատանայի (1316) ժողովակներու զումարումէն շատ տարիներ առաջ՝ Յունաց Միքայէլ Բալէոլոգ կայսրը անգամ Լիոնի մէջ ստորագրած էր արդէն ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնը։

Մեր քաղաքական անատակութեանց իւր դիմաւոր, անոնց վտանգը հակազդող իրողութիւն, մեր եկեղեցիին ներքին ուժն է օգտագործուած յաճախ, Հոս՝ ներքին ու արտաքին մաքառման այս դաշտին մէջ պէտք չէ տեսնել միատիք այն կատաղի կիրքը որ արեւելքի եկեղեցիներուն հոգեյատակը կազմեց, կամ արեւմտեան կղերագետութիւնը յաւերժացուց, Ի վերջոյ պէտք չէ մոռնալ թէ Ասորիներ ուրիշները ատելով և Յոյները ուրիշները ուտելով ապրած են։

Մեր եկեղեցին, հակառակ իր շուրջ ստեղծուած անգթութեան և զուլում մին, եղած է բարի և ներող, և մեր եկեղեցւոյ ներքին կենսունակութեան այս բարիքը կուգայ մեր ժողովուրդէն։ Զմեք աւելի արդար և մաքուր ընկուերազը, տարփանքը, միակ ճիգն է եղած մեր եկեղեցւոյն, և արտաքին կարելի խաղաղութեան մը և համերաշխութեան մը ձգտումը այդ ոգին պտտեցուցած է յաճախ կրօնական և ներքին վէճերու մէջ ալ, սակայն հայոց հայրապետները միշտ միջին խաղաղութեան դրօշն են ունեցած իրենց ձեռքերուն, բայց երբեք մարդորսի ուռկան։

Հրաշք է յիշելի, որ Հայաստանեայց եկեղեցին հակառակ իր շուրջ և իր հետ յարուցուած մահացու և ստրկացնող այս բոլոր իրադարձութիւններուն, կրցեր է պահել իր զոյւթիւնը ըլլալու անսպառ աղբիւր եռանդի, զօրութեան և լուսաւորութեան, և անոնցմով անվհեր և անվհատ մաքառած՝ իր անաղարտ հայրենի ժառանգութիւնը և հարստութիւնը պահպանելու, Հայ ժողովուրդը ինքնասիրութեան ազնուական ոգիով մը հաւատարիմ մնաց միշտ իր արժէքներուն, որոնց համար իր հայրերը ծով ծով արիւն թափեցին և փրկելով զանոնք մեզի տուն իւր դերագոյն աւանդ և աւանդաբան։

Նոյն այդ ոգին էր որ պիտի սարսուար 1441-ին ի տես և ի լուր վտանգի մատնուած եկեղեցւոյ ընդհանրական աթոռին, և ի մի պիտի բերէր արեւելեան վարդապետները, բարի նախանձով ազատել ջանալու Հայոց Կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիոյ ալեւս անապահով և անբաղձալի դարձած միջավայրէն և վերահաստատելու էջմիածնի Աթոռը իր նախկին կայքին վրայ։ Յիշելի այն օրերուն Հայ եկեղեցին իր ամենաժառանգաւոր տաճնապար կ'անցնէր, Կիլիկիոյ թագա-

Լարութիւնը վերջնականապէս շնչուած էր (1875), Սիւ մայրաքաղաքը զրաւուած և լեւոն Զ. Լուսինեան գերի տարուած էր Եգիպտոս. միայն քանի մը իշխաններ զեռ կը յամառէին շարունակել զիմազրութիւնը, Ամանոսի բարձունքներուն և Տաւրոսի կիրճերուն ապաւինած :

Բախտախնդիրները իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին կաթողիկոսական աթոռը գրամի և արիւնի ճամբով : Զկար ոչ վարդապետութիւնը ուղիղ և ուղղափառ պահելու փոյթ՝ և ոչ ալ ծանր գիլուսներէն զգուշանալու նախանձաւորութիւնը : Ամբողջ Կիլիկիան Փրանչիսկեան և Դոմինիկեան կարգերու առջև կը մնար բաց, հերկուած արտի նման :

Այս վիճակին չէին կրնար հանդուրժել, բնական է, արեւելեացիները : Աղթամարի աթոռակալները, Սիւնեաց մեծ գաղութը, և բոլոր նախանձախնդիր հոգիներ ուղեցին ազատել Հայոց կաթողիկոսութիւնը այս անփառուեանի եւ ծանր կացութենէն : Այլևս քաղաքական պատճառ և նպատաւոր պարագաներ չկային որ արգիլէին Հայրապետական Աթոռը իր նախնի և նուիրական տեղէն հեռու պահելու, և որոշեցին նորէն զայն էլ միաժին դարձնել՝ որ համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ մը ունէր պարսկական տիրապետութեան ներքեւ :

1441 Մայիսին, էլ միաժին մէջ գումարուած ազգային ընդհ. ժողովը, եօթ հարիւրէ աւելի ժողովականներէ բաղկացած, պաշտօնապէս և հանդիսաւորապէս Աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեց, հաստատեց և հռչակեց, ու այս նոր շրջանի առաջին կաթողիկոսը եղաւ Կիրակոս Վիրապեցին, սրբակրօն և ճգնազգեաց եկեղեցական մը : Նոր և բարեյալոց շրջանի մը սկիզբը կը դրուէր : Նոր կարգադրութեան շնորհիւ Կիլիկիոյ մէջ տիրապետել սկսող միութենական գիլողամիտ ձգտումները կը դադրէին : Աղթամարի Աթոռը վերջնականապէս Մայր Աթոռին կը միանար, կարող և ուսեալ անձեր կային գործին զուխը, և էլ միաժին համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ ունէր, ինչպէս ըսինք, պարսկական տիրապետութեան ներքեւ :

Եթէ էլ միաժինը առաջին օրէն չկրցաւ զգացուած յոյսերը պսակել, այդ մասին պէտք չէ խստապահանջ ըլլալ, նկատի ունենալով այն խաւարը և ամէն օր անպակաս եղող քայքայումներն ու աղէտները, որոնք արեւելքին յատուկ են, և անհուն զոհողութիւններու պէտք կար հոն ապրող համայնքներուն, իրենց նիւթական զոյւթիւնը պահել կարենալուն համար միայն : Իսկ եթէ այս կացութեան վրայ աւելցնենք այդ շրջաններուն Հռովմէական Եկեղեցւոյ կողմէն յանուն կրօնի զործուած մեծեղեռն զեղծումները, կ'ունենանք այն ամբողջական և տխուր պատկերը, որոնց զիմազրաւումին սահմանուած էր Հայոց Եկեղեցին :

Հակառակ այս դժուարութեանց առկայի, նորէն էլ միաժնին, Հայ Եկեղեցիին, պիտի վիճակուէր նախախնամական դերը այս համատարած քառախն վրայ լոյսի շիթեր կաթեցնելու : Հազիւ թէ վերածնութեան նշաններ սկսան երևիլ արեւմուտքի մէջ, հայ պատգամաւորութիւն մը Միքայել կաթողիկոսի գողմէն զրկուած, կ'երթար արեւմտեան մեծ ոստանները, Կիւթէնապէրկի գիւտին բարիք ունենալու և մեղի բերելու, տակաւին 1542-ին :

Անշուշտ կեանքի որոշ պայմաններ անհրաժեշտ էին զիր, զրականութիւն և մշակոյթ ստեղծելու համար : Հայաստան և իր Մայր Աթոռը վաղուց էին

գրկուած այս կարգի պայմաններէն : ԺՋ. դարը անլուր ողբերգութեան, իրարու ներհակ, բայց իրենց աւերիչ նկարագրով ներգաշնակ համապարփակ գոլումով Արեւմտեան Ասիան և անոր մէջ եղող Հայաստանը փաթթեր էին արիւնով, արցունքով և դժբախտութեան բոլոր տեսակներով : Ժէ. դարու սկիզբը, Շահ Ապպաս պիտի պարպէր ամբողջ Արարատեան աշխարհը և հարեան զաւառները, ծնունդ տալու նոր հայ զաղթականութեան մը, բայց կենսունակ զաղութի մը : Այս առևտրական զաղութը յետոյ պիտի շնչաւորէր ու ծնէր Հնդկաստանի հայութիւնը, որ յետոյ իր ազդեցութիւնն ու գործը պիտի տանէր մինչև Հոլանտայի Ամստերդամ քաղաքը, մինչև Վենետիկ և այլուր :

Սակայն եթէ մշակութային այս ձեռնարկներն ու միջոցները այս բարդաւած զաղութներէն կը ճարուէին, ոգին և միշտ ուժը էշվիածնէն էր : Միջայէլ կաթողիկոս Սեբաստացին, Յակոբ կաթողիկոս Զուղայեցին և Սիմէոն Երեւանցին կրթական այս շարժումին հետամտողները եղան : Ժէ. դարու առաջին կիսուն Հայաստանի մէջ ծայր կուտան վերածնութեան շարժումներ : Վանքերու խուցերու մէջ կը սկսի ճգնաւորութեան նոր տեսակ մը, ուխտեալները միայն չեն աղօթեր, այլ կը կարդան, կ'ուսումնասիրեն : Հայը տակաւ սկսած էր մոռնալ իր կիրքերը, այս զրական շարժումը, փոքրիկ այս վերածնութիւնը պիտի ստեղծէր երկու նշանաւոր զրական դպրոցներ, Սիւնիքի մէջ Տաթևի դպրոցը, և Բաղէշի մէջ Ամրաօլուի դպրոցը : Յետոյ այս երկուքը միացած պիտի ստեղծէին Նոր Զուղայի դպրոցը, որ նախորդներուն հաւասար և նոյնիսկ աւելի դեր մը կատարեց մեր ազգային և եկեղեցական վերածնութեանը մէջ : Երկար առաւել ի վեր մոռցուած զրականութիւնը նորէն ապրելու հնարաւորութիւն կը ստանար, դպրոցներ կը շառնային, գիրքեր սկսեցին տպագրուիլ և համառոտ կրթական գործիչները նախանձախնդրօրէն կը վերաշինէին նիւթական ու մտաւոր աւերակները :

Նորէն էշվիածին էր որ Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութեամբ կը ձեւաւորէր աւելի փրկէր Հայութիւնը : Տպարան, գիրք, դպրոց, նախ զաղութներու մէջ ապա հայ երկրի սրտին՝ էշվիածնի մէջ : ԺԳ. դարու երկրորդ կիսուն Սիմէոն Երեւանցին էշվիածնի մէջ հիմնեց տպարան և թուղթի գործարան, այս ձեռնարկներուն համար Եւրոպայէն բեքել տալով յատուկ մասնագէտներ : Շուտով տպարաններ պիտի հաստատուէին նաև Աստրախանի և Պետերբուրգի մէջ : Յովսէփ Եպս. Արղութեանի և Զարինքեան միջոցաւ աւելին եռանդուն հրատարակչական գործունէութիւններ : ԺԹ. դարու սկզբնաւորութեան Մոսկուայի մէջ պիտի սկսէր գործել Լազարեան ձեւարանի տպարանը :

ԺԺ. դարը մեր մասաւոր վերածնութեան դարն է : Արեւելեան Հայաստանը պարսկական տիրապետութենէն կ'անցնէր ռուսական իշխանութեան ներքե (1828) և Ռուս պետութիւնը ջանադիր եղաւ ձեւակերպելու նաեւ հայուն իրաւական կացութիւնը, զայն բմբռնելով զիտաւորաբար իբր կրօնական համայնք, 1835-ին Պալատցիիայով հայութիւնը ի գէմս Հայ Եկեղեցւոյ կը ստանաք եկեղեցական և կրթական ինքնավարութիւն :

Ներսէս Աշտարակեցիի կաթողիկոսացումը նորէն մարմին էր տուած ազգայնական յոյսերուն և Դորքատի համալսարաններուն հրահրած եռանդը : Արդեւեանով սկսեալ և Հիւսիսափայլով տարածուած, մտած էր արդէն ժողովուրդ